

Krzysztof Jaśko

Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa

Uniwersytet Jagielloński

e-mail: krzys@bilon.miks.uj.edu.pl

SPOŁECZEŃSTWO A CENZURA (NA MARGINESIE PROTESTÓW SPOŁECZNYCH W PRL)

[SOCIETY AND CENSORSHIP (WITH REGARD TO SOCIAL PROTESTS
IN POLISH PEOPLE'S REPUBLIC)]

Abstrakt: Dostęp społeczeństwa do wolnego słowa przez cały okres istnienia Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, był ograniczony przez działania instytucji cenzury. Podczas protestów społecznych, które miały miejsce w PRL co kilka lub kilkanaście lat, niezmiennie powracał postulat zlikwidowania cenzury. Pierwsze poważne ograniczenie działalności organów cenzorskich nastąpiło dopiero w wyniku Porozumień Sierpniowych w 1980 r. Ostateczne zwycięstwo nad cenzurą nastąpiło jednak dopiero w 1990 r.

Abstract: Access to free literature, over the period of Polish People's Republic, was restricted by the activities of the institution of censorship. During social protests, which used to happen in that period every several years, demands to suppress censorship were always expressed. The first considerable limitation of activities of its organs resulted from the August Agreements in 1980. But we had to wait for the definitive defeat of censorship till 1990.

* *
*

Cenzura towarzyszyła powojennej Polsce od samego początku, tj. od powstania pierwszych struktur państwowych na terenach „wyzwalanych” przez Armię Czerwoną w 1944 r. Aparat cenzury był przez 45 lat Polski Ludowej reprezentowany przez różne urzędy, których nazwy ulegały w kolejnych latach zmianie, ale zasada działania pozostawała niezmienna. Nowa władza doskonale zdawała sobie sprawę z zagrożenia, jakie stanowiło dla niej wolne słowo.

Początkowo organa cenzury działały przy Resorcie Bezpieczeństwa Publicznego Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, w ramach utworzonego w sierpniu 1944 r. Wydziału Cenzury. Kilka miesięcy później, w styczniu 1945 r., Wydział Cenzury przemianowano na Centralne Biuro Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk, aby w listopadzie 1945 r.

nadać mu ostatecznie nazwę Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk [Kondek 1992, s. 203].

Działalność cenzury – choć dla przeciętnego czytelnika nie do końca widoczna – była dotkliwie odbierana przez społeczeństwo. Celem artykułu jest ukazanie, jak postulaty ograniczenia lub zniesienia cenzury towarzyszyły wszystkim większym protestom społecznym, mającym miejsce w powojennej Polsce. Niektóre z protestów były bezpośrednio wywołane działalnością cenzury (np. wydarzenia marcowe w 1968 r.), w przypadku innych żądania wolności słowa były artykułowane przy okazji różnych innych postulatów (np. cofnięcia podwyżek cen żywności – grudzień 1970 r.).

POSTULATY ZNIESIENIA LUB OGRANICZENIA CENZURY TOWARZYSZĄCE PROTESTOM SPOŁECZNYM W PRL

Podczas wszystkich większych protestów społecznych w okresie PRL powracał niezmienne postulat ograniczenia działalności cenzury, a nawet jej całkowitego zlikwidowania. W czerwcu 1956 r. demonstranci domagali się na ulicach Poznania „Chleba i wolności”. Do rangi symbolu walki z cenzurą urosło zniszczenie anten urządzeń zagłuszających polskojęzyczne audycje radiowe nadawane z Zachodu, zainstalowanych na dachu poznańskiego Zakładu Ubezpieczeń Społecznych [Dudek; Marszałkowski 1992, s. 18]. Krótkotrwała „odwilż”, jaka nastąpiła po zmianie rządu w październiku 1956 r., spowodowała chwilowe ograniczenie w działalności cenzury. Jednak już w niecały rok później wszystko wróciło do „socjalistycznej normy”. Protesty studenckie w marcu 1968 r. były bezpośrednio związane z działalnością cenzury i zakazem wystawiania Mickiewiczowskich „Dziadów” w Teatrze Narodowym. Głównym hasłem protestujących było żądanie wolności słowa i zlikwidowania cenzury [Roszkowski 1989, s. 880–883].

Zapowiedź podwyżek cen żywności wywołała, trwające od 14 do 22 grudnia 1970 r., strajki i demonstracje uliczne w Gdańsku, Gdyni, Elblągu i Szczecinie, podczas których śmierć poniosło kilkadziesiąt osób. Obok żądania cofnięcia podwyżek cen, strajkujący domagali się ograniczenia cenzury i rzetelnego informowania społeczeństwa o wydarzeniach. 25 czerwca 1976 r. robotnicy Radomia, Ursusa i Płocka zaprotestowali przeciwko kolejnym podwyżkom cen. Odpowiedzią władz na strajk i uliczne demonstracje było wysłanie przeciw protestującym specjalnych jednostek milicji i wojska, co doprowadziło do wielogodzinnych walk ulicznych [Dudek; Marszałkowski 1992, s. 105–152]. Liczne aresztowania i brutalne represje spowodowały powstanie 23 września 1976 r. Komitetu Obrony Robotników. Z powstaniem KOR-u wiąże się tworzenie dobrze zorganizowanej niezależnej bazy poligraficznej, koniecznej dla informowania społeczeństwa o działaniach demokratycznej opozycji i wydarzeniach w kraju. Jest to równocześnie początek nowego etapu w dziejach polskiego drugiego obiegu wydawniczego i walki społeczeństwa z cenzurą.

SIERPIEŃ 1980 – PIERWSZE WIELKIE ZWYCIĘSTWO SPOŁECZEŃSTWA W WALCE Z CENZURĄ

Fala strajków przetaczająca się przez Polskę w lipcu i sierpniu 1980 r. doprowadziła do utworzenia w Stoczni Gdańskiej Międzyzakładowego Komitetu Strajkowego, reprezentującego strajkujące zakłady pracy. Na liście 21 postulatów MKS znalazł się „punkt 3.” w brzmieniu: „Przestrzegać zagwarantowaną w Konstytucji PRL wolność słowa, druku i publikacji, a tym samym nie represjonować niezależnych wydawnictw oraz udostępnić środki

masowego przekazu dla przedstawicieli wszystkich wyznań” [Dokumenty 1981, s. 3]. Podczas negocjacji ze stroną rządową, reprezentowaną przez wicepremiera Mieczysława Jagielskiego, punkt ten był traktowany przez strajkujących jako jeden z trzech najważniejszych postulatów (obok „punktu 1.” – zgody na utworzenie niezależnych związków zawodowych i „punktu 2.” – zagwarantowania prawa do strajku i zapewnienia bezpieczeństwa strajkujących). W wyniku wielodniowych negocjacji ustalono, że „rząd wniesie do Sejmu w terminie trzech miesięcy projekt ustawy o kontroli prasy, publikacji i widowisk (...)”.

Już w niecałe dwa tygodnie po podpisaniu Porozumień Sierpniowych gotowy był społeczny projekt ustawy o cenzurze, opracowany przez grupę prawników i publicystów związanych z „Solidarnością”. Strona rządowa również przygotowała własny projekt odpowiedniej ustawy i od grudnia 1980 do lutego 1981 trwały negocjacje komisji społeczno-rządowej. Ich efektem było opracowanie wspólnego projektu kompromisowego, który został skierowany do Sejmu. Nowa „Ustawa o kontroli publikacji i widowisk” różniła się znacznie od projektu społecznego, była jednak dużym krokiem na drodze do ograniczenia działalności cenzury. Istotną nowość stanowiło wprowadzenie możliwości (a na żądanie autora – obowiązku) zaznaczenia w publikowanym tekście miejsca ingerencji cenzury, wraz z podaniem jej podstawy prawnej. Ustawa dawała też możliwość zaskarżenia decyzji organów kontroli do Naczelnego Sądu Administracyjnego.

STAN WOJENNY – PRZEKREŚLENIE WOLNOŚCIOWYCH ASPIRACJI SPOŁECZEŃSTWA POLSKIEGO I NADZIEI NA ZLIKWIDOWANIE APARATU CENZURY

Ustawa o cenzurze uchwalona przez Sejm 31 lipca 1981 weszła w życie 1 października 1981 r. i funkcjonowała w tej formie przez dwa i pół miesiąca – do wprowadzenia stanu wojennego 13 grudnia 1981 r. Dekret o stanie wojennym przywrócił „stary porządek”, a jego przepisy znów dały cenzurze szerokie możliwości ingerowania w publikowane teksty. Po 13 grudnia 1981 r. w kręgu zainteresowania cenzury znalazło się wiele nowych rodzajów publikacji, wcześniej nieobjętych kontrolą cenzorską. Były to m.in. niskonakładowe teksty naukowe, rozprawy doktorskie, habilitacyjne, druki wewnętrzne organizacji społecznych, a nawet wznowienia publikacji wydanych wcześniej w PRL, które były cenzurowane po raz kolejny. Cenzurze dano też uprawnienia do kontroli innych przejawów życia kulturalnego, takich jak np. wystawy fotograficzne i plastyczne, które dotychczas, przynajmniej formalnie – podobnie jak wymienione wcześniej teksty naukowe – nie podlegały kontroli.

Po zniesieniu stanu wojennego, które nastąpiło w 1983 r. przy okazji PRL-owskiego święta państwowego 22 lipca, niektóre restrykcyjne przepisy dotyczące działalności GUKP-PiW zostały trwale wprowadzone do ustawy o cenzurze. Już w kilka dni później, 28 lipca 1983 r. Sejm PRL znowelizował ustawę o cenzurze, dopisując do „starej” ustawy nowe artykuły lub ich fragmenty przeniesione z „Dekretu o stanie wojennym”.

DYNAMICZNY ROZWÓJ DRUGIEGO OBIEGU WYDAWNICZEGO W LATACH OSIEMDZIESIĄTYCH ODPOWIEDZIĄ SPOŁECZEŃSTWA NA DZIAŁANIA CENZURY W OBIEGU OFICJALNYM

Od wprowadzenia stanu wojennego 13 grudnia 1981 r. instytucje cenzury znów stały się w zasadzie bezkarne i zyskały ogromne możliwości ingerowania w życie polityczne i kulturalne Polski. Jednak lata osiemdziesiąte to równocześnie okres nieustającej walki społe-

czeństwa polskiego o wolność słowa. Sprzyjały temu bardzo liczne niezależne inicjatywy wydawnicze, których dynamiczny rozwój został zapoczątkowany protestami sierpniowymi w 1980 r. Pod koniec lat siedemdziesiątych działały tylko nieliczne oficyny związane z organizacjami opozycyjnymi, jak Komitet Samoobrony Społecznej KOR, Konfederacja Polski Niepodległej, Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela, Ruch Młodej Polski itp.

Okres tzw. „szesnastu miesięcy Solidarności” (31 VIII 1980–13 XII 1981), to czas powstawania ogromnej liczby mniejszych i większych oficyn wydawniczych, zarówno związanych z Niezależnym Samorządnym Związkiem Zawodowym „Solidarność”, jak i będących prywatnymi, „oddolnymi” inicjatywami społecznymi. Cała Polska została zalana publikacjami niepoddanymi cenzurze, rozprowadzanymi poprzez sieć kolportażu „Solidarności”, kanałami koleżeńskimi, czy wreszcie sprzedawanymi na licznych „półlegalnych” stoiskach, a nawet bezpośrednio z samochodów. Obok czasopism o charakterze informacyjnym, sprzedawano książki autorów polskich (krajowych i emigracyjnych) oraz zagranicznych, a także opracowania historyczne, niedostępne wcześniej w kraju ze względu na działalność cenzury. Był to jedyny w dziejach PRL okres, gdy społeczeństwo pokonało cenzurę i przez kilkanaście miesięcy miało rzeczywisty, nieograniczony dostęp do wolnego słowa.

Wprowadzenie stanu wojennego 13 grudnia 1981 r. miało – w zamierzeniach władz – położyć kres działalności niezależnych wydawnictw. Wielu wydawców i drukarzy zostało aresztowanych lub internowanych, sprzęt poligraficzny zniszczony. Pomimo wielu represji, pragnienie wolnego słowa w społeczeństwie było bardzo silne i niezależny ruch wydawniczy zaczął się szybko odradzać. Już w pierwszych miesiącach 1982 r. powstały liczne, nowe podziemne oficyny wydawnicze, których działalność musiała jednak być ściśle zakonspirowana. Ze względu na warunki pracy konspiracyjnej rozprowadzanie druków publikowanych w tych wydawnictwach było utrudnione i bardzo ryzykowne. Wraz z powstawaniem i umacnianiem się struktur „społeczeństwa podziemnego” rozrastała się sieć kolportażu i tworzone nowe podziemne drukarnie. W drugiej połowie lat osiemdziesiątych sukcesywne znoszenie ograniczeń stanu wojennego spowodowało, że dostęp społeczeństwa do wolnego słowa drukowanego stał się znów niemal powszechny. Nadal jednak wiązał się z dużym ryzykiem, nie był już ograniczony jedynie do osób zaangażowanych bezpośrednio w działalność opozycyjną.

ZAKOŃCZENIE

Przez 45 lat PRL-u społeczeństwo polskie wszelkimi dostępnymi środkami walczyło z cenzurą i domagało się swobodnego dostępu do wolnego słowa. Ostateczne zwycięstwo nad cenzurą nadeszło w jednak dopiero w wolnej Polsce. 11 kwietnia 1990 r., czyli ponad rok po obradach „okrągłego stołu”, Sejm Rzeczypospolitej Polskiej uchwalił Ustawę o uchyleniu ustawy o kontroli publikacji i widowisk, zniesieniu organów tej kontroli oraz o zmianie ustawy Prawo prasowe. Nadszedł wreszcie, tak oczekiwany przez społeczeństwo, moment likwidacji Głównego Urzędu Kontroli Prasy Publikacji i Widowisk wraz z podlegającymi mu instytucjami. Wydawnictwa niezależne mogły swobodnie rozpocząć legalną działalność i polski „drugi obieg wydawniczy” przeszedł do historii.

WYKORZYSTANE ŹRÓDŁA I OPRACOWANIA

- Bibliografia podziemnych druków zwartych z lat 1976–1989 (1995). Warszawa: Biblioteka Narodowa, 498 ss. (6506 poz.).
- Brzeski, J.; A. Roliński (2001). Katalog druków zwartych drugiego obiegu wydawniczego 1976–1990 ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej. Kraków: Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego, 469 ss.
- Dokumenty. Protokoły porozumień Gdańsk, Szczecin, Jastrzębie. Statut NSZZ „Solidarność” (1981). Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 36 ss.
- Dudek, A.; T. Marszałkowski (1992). Walki uliczne w PRL 1956–1989. Kraków: Krakowska Oficyna Wydawnicza, 260 ss.
- Jaśko, K. (2004). Bibliografia podziemnych druków zwartych opublikowanych w Krakowie od wprowadzenia stanu wojennego 13 XII 1981 do roku 1990. Kraków: Wydaw. UJ, 208 ss.
- Kondck, S. (1992). Kontrola, nadzór, sterowanie. Budowa państwowego systemu wydawniczego w Polsce w latach 1945–1951. W: Piśmiennictwo – systemy kontroli – obicgi alternatywne. Warszawa: Biblioteka Narodowa, s. 201–213.
- Roszkowski, W. (1989). Najnowsza historia Polski 1918–1980. Londyn: Polonia Book Fund., 1097 ss.
- Ustawa z dnia 31 lipca 1981 r. o kontroli publikacji i widowisk. Dz.U. z 1981 r. Nr 20, poz. 99.
- Ustawa z dnia 11 kwietnia 1990 r. o uchyleniu ustawy o kontroli publikacji i widowisk, zniesieniu organów tej kontroli oraz o zmianie ustawy Prawo prasowe. Dz.U. z 1990 r. Nr 29, poz. 173.